

За произхода на прабългарите

Рашо Рашев (Шумен)

(стр. 23-33 от *Studia protobulgarica mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1992)

Всеки опит за намеса във вековния спор за произхода на прабългарите неминуемо заплашва своя автор да повтори отдавна известни факти и становища. Изказани са като че ли всички възможни теории, написани са критики на повечето от тях. Писмените източници, въз основа на които досега е бил поставян проблемът, са многократно изследвани и коментирани [1].

Известна надежда за нов поглед към въпроса предлага археологията с нейните не толкова категорични, но количествено по-богати данни. Не може да се каже, че досега те са били пренебрегвани. Както ще стане дума по-долу, съществува неголяма, но авторитетна група археолози, които споделят по въпроса за етногенеза на прабългарите становище, различно от наложеното в официалните издания. То обаче е изложено твърде лаконично, често в бележки под линия, и поради това не изненадва неговата непопулярност. Друга причина е фактът, че това становище привидно влиза в противоречие с официално приетото, което от своя страна се основава на оригинални писмени източници. Налице е една неизявена, скрита дискусия. Уместно е тук да поставим отново въпроса за произхода на прабългарите, като обърнем внимание на някои факти, които от една по-различна гледна точка могат да осветлят нашата тема.

И така, въпросът е: тюрки ли са прабългарите? Тюркоезично ли е било населението, което Аспарух довежда на Долния Дунав? Всички съвременни автори отговарят на това утвърдително [2].

Тюркският антропологичен тип и тюркоезичието на прабългарите не се поставят под съмнение. Като неоспоримо доказателство се сочат езиковите остатъци в Именника на българските владетели, във византийските писмени източници и в българските каменни надписи. От гледна точка на представените в тях тюркски имена, изрази и думи произходът на прабългарите наистина не може да бъде дискутиран.

Прибавят се и редица централноазиатски по произход елементи в материалната култура на Първото българско царство като дванадесетгодишният животински календар, култът към Тангра и др., които имат своите категорични аналогии в културата на тюркския каганат [3].

Веднага трябва да се направи едно съществено уточнение, което досега е убягвало от вниманието ни и е главната причина за налагането на тюркската теория за произхода на прабългарите като цяло. Става дума за това, че тюркските езикови остатъци и елементи от материалната култура представят изключително езика и културата на прабългарската военноадминистративна и родова върхушка. Тази информация се отнася до хана, ханското семейство и хранените хора, но не и до обикновеното прабългарско население. Данните се генерализират и механично се пренасят както върху аристокрацията, така и върху останалото население, означавано като прабългари.

За неговия език и произход ние не разполагаме с преки данни, липсват и сведения за масово почитане на тюркския бог на небето Тангра. Тъкмо обратното, налице са твърде показателни факти, които дават известно основание да се ревизира тезата за тюркския произход. Така например антропологическите проучвания представят обикновеното прабългарско население като европейци със слаби монголоидни белези. Засвидетелстваната практика за изкуствена деформация на черепа не е характерна за тюрките, а за старото население на източноевропейските степи – сарматите [4]. Особено показателни са данните за древнотюркските езикови остатъци в българския език. В старобългарския книжовен език те се изчерпват с думите кумир и капище, а в новобългарския език към тях се прибавят още петнадесетина думи [5]. Новоиздирените напоследък тюркски думи увеличават общия брой докъм 40, но с основателната уговорка, че древният (доосмански и допеченежко-кумански) произход на някои от тях не е възможно да бъде доказан [6]. В сравнение с унгарския език, където над 300 думи от древнотюркски произход се приписват на прабългарите, ситуацията в българския език изглежда странна с оглед на общоприетото твърдение за тюркизма на прабългарите. Ст. Младенов бе склонен да обясни феномена с тяхната малобройност и по този повод ги нарече "турански народец". Проблемът за броя на прабългарите се разглежда твърде сумарно, разчита се по-скоро на интуицията, а не на относително сигурни данни. Така от 30 000 у В. Златарски прабългарите се изчисляват напоследък на около 300 000 у някои съвременни автори. Единственият реален критерий са данните от некрополите. Те предлагат наистина временна, но обективна картина, която количествено ще се променя в зависимост от бъдещите проучвания на тези паметници. В момента трупополаганията, които са най-сигурният белег за прабългарска етническа принадлежност, съставляват в Североизточна България и Добруджа 29 % от всички гробове в езическите некрополи. Този процент ще се повиши с още 2-3 %, ако се прибавят трупополаганията от още необнародваните некрополи, и ще достигне около една трета от всички гробове. Това количество не може да се нарече малко. Следователно не малобройността на прабългарите е причина за липсата на древнотюркски езикови останки в българския език. Изводът може да е неочакван, но изглежда напълно есетствен: прабългарите в своето мнозинство не са говорили тюркски език.

Имаме основания да говорим за две прабългарски групи и култури - на тюркската по произход аристокрация, която заема ръководните места в централизирания военно-административен апарат, и на обикновеното прабългарско население, заето със земеделие и скотовъдство. Това очевидно са две различни групи, отличаващи се не само по своето социално положение, но и по език и традиционна култура. Ст. Младенов уместно сочи като аналогия за ролята на прабългарите сред южните славяни положението на франките сред галите и на варягите спрямо източните славяни. Неговата бележка може да бъде коригирана в смисъл, че се отнася само до ръководната тюркско прабългарска върхушка, а не до прабългарите като цяло. Отдавна е установено, че през ранното средновековие народностната принадлежност е била твърде динамична категория поради масовите миграции и етнически смещения. Ето защо не бива да ни учудва, че дори в хомогенната структура на прабългарската аристокрация В. Бешевлиев успя да изолира три различни по произход етнически състазки: тюркско, иранско и угро-финско [7]. Към това трябва да добавим и наблюденията на изтъкнати тюрколози за странно звучащия тюркски език на дунавските прабългари [8]. Ако подобна етническа пестрота е съществувала в тесните рамки на аристокрацията, толкова повече тя трябва да се очаква в прабългарския масив като цяло.

Тъкмо такава възможност допускат някои съветски, а след тях и български археолози [9]. Те смятат, че към собствено тюркската прабългарска група са се втели останки от старото иранско (алано-сарматско) и угрофинско население в Източна Европа, където прабългарите се появяват от просторите на Централна Азия. Това население - особено сарматите и аланите - оставя според тях забележими следи в материалната култура на прабългарите, но по най-същественния етноотличителен белег - езика - напълно се претопяват, възприемайки тюркския език на пришълците. Процесът на предполагаемата тюркизация обаче не може да бъде илюстриран с конкретни доказателства, той се приема априорно, както се приема и тюркоезичието на прабългарите. Косвено указание за подобна възможност може да бъде тюркският език на дунавските прабългари, отразен в Именника, у византийските автори и в българските каменни надписи. Но както вече посочихме, те трябва да се вземат под внимание само при характеристиката на аристокрацията. Друго косвено доказателство са руническите надписи, открити на различни места в ареала на салтово-маяцката култура. Част от буквените знаци на тези надписи имат аналогии в централноазиатското тюркско руническо писмо. Напълно възможно е тази писменост да е била донесена в Европа от тюрките, под чийто контрол са се намидали земите около Азовско море и Северен Карказ през втората половина на VI и първата половина на VII в., и през следващите столетия тя да е останала достойна на тесен кръг тюркски жреци и образовани хора. Проблемът може да бъде поставен и в по-широк план. Новите проучвания показват, че в Източна Европа са съществували две рунически системи, които са част от общо шестте рунически писмености, разпространени през ранното средновековие от Монголия до Унгария. Не може да бъде изключена възможността руническо писмо да са използвали не само тюрките, но и други етнически групи [10]. Може би най-добрият пример са рунообразните надписи от старобългарски манастири при Мурфатлар и Равна.

Присъствието на нетюркски етнически елементи в състава на прабългарите може да се предполага не само въз основа на изложените по-горе факти и съображения. Има още една група немаловажни свидетелства, на които досега не е обръщано нужното внимание. Става дума за това, че в Северното Причерноморие и на Долния Дунав, т.е. там, откъдето тръгват прабългарите на Аспарух, и там, където се заселват, е съществувал значителен масив от индоиранско население. Присъствието му е удостоверено в няколко археологически култури, които по време предшестват образуването на дунавската българска държава. Налице са някои съществени етническа гледна точка съвпадения между отделни белези на тези култури и елементи на прабългарската култура от времето на Първото българско царство, които едва ли са случайни.

Иранското население на северночерноморската степна и лесостепна зона след I в. е съставено от потомци на сарматите и късните скити. Още в самото начало на хилядолетието сарматите се появяват на Долния Дунав и тяхното присъствие тук е добре отразено от писмените източници. Материални следи от пребиваването им по левия бряг на Дунав са установени обаче едва от III в. Сарматите се вклиняват в масива на местното гето-дакийско население и мирно съжителствуват с него. Те водят полуномадски живот и краткотрайно обитаваните от тях селища досега не са регистрирани с материални останки. Културата им е известна само по данни от погребалния обред [11]. Част от гробовете, открити до сега, са вкопани върху по-стари могили, други образуват неголеми некрополи. Погребването е извършвано винаги чрез трупополагане. Често дъното на гроба е опалвано или на дъното му има подсипка от

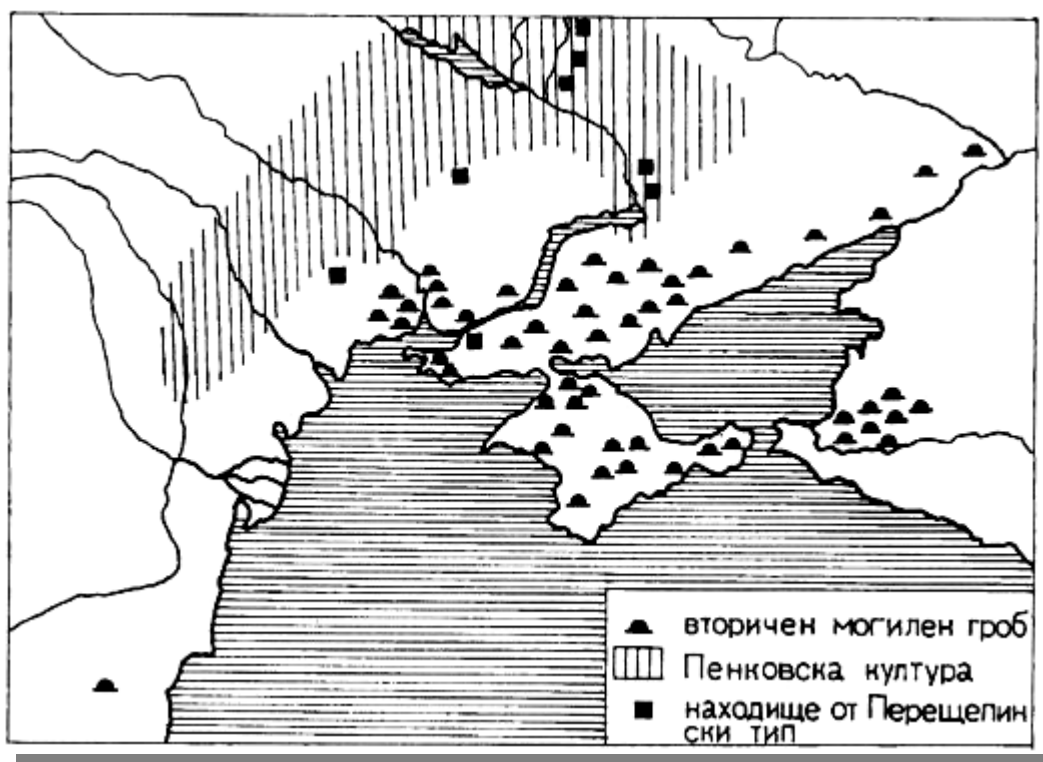
въглени и варовикови бучки. Ориентацията на скелетите е с глава на север. Установени са случаи на послесмъртно частично разрушаване на скелета. Извънредно характерна е изкуствената деформация на черепите чрез специална кръгова превръзка. Сарматите принадлежат към брахикранныя и мезокранныя антропологически тип. Те са европеиди със слаб монголоиден примес. Гробният инвентар се състои от глинени съдове, накити, битови предмети, оръжие, снаряжение. Всички изброени белези на сарматския погребален обред имат буквални аналогии в прабългарския. Разбира се, различна е формата на предметите от гробния инвентар поради голямата хронологическа пауза между двата периода, но видовият състав на инвентара съвпада напълно.

През IV в. сарматите заедно с разноетничното население на един обширен район, обхващащ степната и гористостепната зона от лявото поречие на Днепър до Долния Дунав, участват в създаването на културата Черняхов - Сънтана де Муреш [12]. Това е културата на готския племенен съюз. В нейните най-характерни паметници се откриват белезите на две основни етнически групи, обитаващи общи селища и използващи общи некрополи. Жилищата са представени от леки наземни колиби с огнище в центъра на пода и от четириъгълни полуземлянки с каменна печка в един от ъглите. По-голямата част от некрополите, особено в северния регион на културата, са двубредни. Трупоизгарянията са извършвани в урни или ямки и често с тях се полагат глинени съдове като гробен инвентар. Обособяват се в две големи групи според ориентацията си - в първата са гробовете със западна ориентация, за които е характерен беден гробен инвентар. В южните райони, заемани главно от сарматите, скелетите имат северна ориентация и гробният инвентар е сравнително богат. Характерен елемент на материалната култура са глинени съдове със сивочерна повърхност и украса от излъскани линии. Особено внимание заслужава биритуалността на черняховската култура, разновидностите на трупоизгарянето и двойната ориентация на трупополагането. Тези етноопределящи белези се откриват и в езическите некрополи от времето на Първото българско царство.

През V в. археологическата карта на долнодунавските земи изглежда съвършено пуста. Като се изключат изолираните находища на хунски котли [13], тук не са известни паметници от уседнало население. Съдбата на многобройното черняховско население остава не съвсем изяснена. Неговото изчезване от един обширен географски район трудно може да се обясни както с масова миграция на запад заедно със собствено готските племена така и с тоталното му унищожаване от хуните. Сигурно е във всеки случай, че част от черняховските традиции са били наследени от създателите на киевската култура от V в., разпространена в района на Средното Поднепровие [14]. Вероятно в случая става дума не само за продължаване на традициите в изработването на определен кръг от вещи, но и за пряко участие на черняховско население в създаването на тази култура. Този извод може с пълно право да бъде отнесен и за културата, която се явява непосредствен наследник на киевската култура и чието население ще е имало пряко отношение към темата, която разглеждаме тук. Това е пенковската култура, за чиято етническа принадлежност все още няма единно становище [15].

Пенковската култура, датираща от VI-VII в., заема гористостепната област от левите притоци на Днепър до р. Серет на запад. Отвъд Серет тя се преплита с елементи от раннославянската пражко-корчакска култура и граничи с разпространената по същото време във Влахия култура Ипотешти-Чурел-Къндешти. На север граничи с пражко-корчакската култура и културата Колочин-Тушемля, свързана с балтите, а на

юг с паметниците от типа Сивашовка, приписвани на българите. Тази култура е принадлежала на уседнало земеделско-скотовълно население, обитавало неукрепени селища. Разноетничният състав на нейните създатели се проследява във всеки от нейните основни елементи. Жилището е наземно или вкопано с каменна печка в един от ъглите или с огнище на пода. Преобладаващият тип керамика е изработваното на ръка гърне с биконична форма, но се срещат и гърнета със заоблени плещи, също изработени на ръка. Характерен белег на керамичния комплекс са изработените на грънчарско колело гърнета от сива глина с украса от излъскани и врязани линии. Според най-голямото находище на този тип съдове в Пастирското градище те се означават като пастирски тип. Погребалният обред е трупозгаряне в ямка или урна и трупополагане.

За етническата принадлежност на носителите на пенковската култура са изказани различни становища. Почти всички съветски автори приемат, че тя е принадлежала на славянското племе анти [16]. По повод присъствието на керамика от пастирски тип и овални юртообразни жилища се допуска участието на алано-българско население [17]. По-особена гледна точка предлага М.И. Артамонов. Той обединява находищата с керамика от пастирски тип и накити от пастирски тип в самостоятелна пастирска култура, която според него е принадлежала на българите-кутригури, които византийските писмени източници от VI в. Поставят западно от р. Дон и северно от Черно море [18]. Той се присъедини и към идеята на Д.Т. Березовец за участието на носителите на пастирската керамика в създаването на културата на Дунавска България въз основа на факта, че пастирски керамични форми се откриват в редица селища и некрополи на Долния Дунав от VIII-IX в. Тази идея се споделя и от някои български археолози [19]. Ще припомним, че тя се среща изключително в некрополите с трупозгаряне от славянски тип. Този немаловажен факт добре се свързва със съображенията, които се излагат по-нататък.

Погребалният обред на паметниците, обединени от М.И. Артамонов в особена пастирска култура, остава засега недостатъчно проучен. Техният тюрски произход се предполага поради априорно възприетия възглед за тюркоезичието на всички български племена и поради аналозиите на някои накити и метални предмети от пастирски тип с подобни от културата на Първия аварски каганат. Преки сведения за езика и физическия облик на "пастирци" липсват. Има обаче косвени данни, които не могат да се пренебрегнат, когато се решава въпросът за етническия облик на пенковската култура като цяло и на паметниците от пастирски тип в частност. Това е признаваната от всички автори приемственост между пенковската и черняховската култура и респективно между тяхното население, което се проследява в облика на най-характерните елементи - типове поселения, жилище, керамика и погребален обред. Културната приемственост и смесеният произход на носителите на пастирската култура се приема и от М.И. Артамонов и неговите разсъждения по този повод са толкова показателни, че заслужава да бъдат приведени дословно: "Едва ли можем да се съмняваме в това, че българското население на Северното Причерноморие се е образувало не само от тюркски племена, които се явяват в периода на хунското нашествие и след него. То се е образувало в значителна степен и в резултат от тюркизацията на местното сармато-аланско население и е наследило много традиции на неговата култура. Благодарение на това в състава на западните българи са могли да се озоват тюркизираните потомци на днепърските роксолаи под името росомони, влизащи в състава на готското царство и възприели разпространената в него черняховска култура" [20]. Ако от този пасаж се отстрани думата "тюркизация", за каквато в действителност липсват каквито и да било данни, етногенезът на западната група прабългари би добил по-реални очертания.

Преобладаващото присъствие на нетюркско, иранско по произход население, в собствено пенковските паметници е установено от И.П. Русанова въз основа на задълбочен и детайлен анализ [21]. Всички типове пенковска керамика имат своите прототипове в черняховската керамика, в това число керамиката от пастирски тип, която авторката приписва на алано-българско население. Характерните гърнета с биконична форма нямат славянски произход и не се срещат в съвременната пражка култура, безспорно свързана със славяните. Сред изработените на ръка гърнета се обособява характерна група, чиито аналогии се откриват в ранносарматската, аварската и салтово-маяцката керамика [22]. Като цяло пенковската култура се приписва на антите. Етническата принадлежност на този народ се определя нееднозначно. Византийските автори ту смятат антите и славяните за един и същ народ, ту ги различават. Според И. П. Русанова този факт трябва да се обясни с настъпилото през този период смесение между носителите на собствено пенковската култура (антите) и проникващи от ареала на пражката култура славяни. Според нея на сегашния етап антите трябва да се определят като потомци на местното иранско население, сред което активно проникват славяни. Иранското въздействие върху източните славяни е доказано както по езикови данни, така и в антропологическия тип на славяните от Средното Поднепровие [23]. Може да се предполага, че налагането на славянския език е започнало още след първите контакти през VI в. и смесеното население на пенковската култура през VII в. вече в преобладаващото си мнозинство ще е говорело славянски език.

Втората култура, която се развива в този район, заема степната зона южно от пенковската култура. Тя принадлежи на номадско население, оставило единични, вторично вкопани гробове върху по-стари могили. По името на една от гробните

находки напоследък тази група паметници се означава с името Сивашовка и се приписва на българите [24]. Това са предимно гробове на воители с характерните за епохата коланни украси, оръжие и снаряжение. Глинените съдове са гърнета, изработени на ръка и само в един случай е открито изработено на грънчарско колело гърне с дръжка [25] (гробът е датиран в първата половина на VIII в.).

И така, на пътя на Аспарух около средата на VII в. живеят собствено български племена (в степната област) и смесеното, вървящо към тотална славянизация население на пенковската култура. Обикновено се приема, че групата, която Аспарух довежда до Долния Дунав, е била съставена само от българи-оногури, говорещи тюркски език, обитавали дотогава земите южно и източно от Азовско море, където се локализира Кубратовата Велика България. Границите на Кубратовия племенен съюз се чертаят въз основа на данните у Теофан и Никифор и в зависимост от интерпретацията на посочените у тях географски ориентир. Велика България се представя по-малка или по-голяма, но винаги в областта на Приазовието. Досега обаче там не е известно нито едно находище, което може да бъде свързано с пребиваването на богатата тюркска по произход върхушка от рода Дуло, която след териториалното разширение на западния тюркски каганат във втората половина на VI в. застава начело на българския племенен съюз. Такива находища са известни в степната зона по долното течение на Днепър. Това са скъпите предмети от типа Малая Перешчепина - Глодоси и особено първото забележително находище, в чийто състав са включени три златни пръстена с името на Кубрат [26]. В тази зона попада и датираният малко по-късно (първа половина на VIII в.) [27] Вознесекски комплекс, който независимо от различните становища при тълкуването му издава присъствието на богата тюркска аристократична прослойка. Северно от тази група, в североизточната периферия на пенковската култура, попадат и находищата от мартиновски и пастирски тип - бронзови и сребърни накити, фигурки и коланни украси. Забележително е, че всички тези находища, както и пенковската култура и паметниците от групата Сивашовка престават да съществуват към края на VII в. Важно е да се отбележи, че в напуснатите пенковски селища не са установени следи от насилствено изоставяне, от разрушения и пожари. Изглежда, едновременно или с малка разлика от време населението на тези земи се оттеглило и потърсило други убежища. Присъствието на пастирска керамика на Долния Дунав показва къде могат да се търсят новите му поселения. Тук повсеместно, на обширна територия и за сравнително кратко време се създава култура, която няма директни местни корени, но редица елементи от която са добре познати от споменатите два причерноморски района: от пенковската култура - полуземлянката с каменна печка, пастирски тип керамика, двубредни некрополи, трупозгаряче в урна и ямка, трупополагане (със северна и западна ориентация), от номадската култура - трупополагания със северна ориентация, вторични гробове върху по-стари могили, погребване с кон и оръжие, останки от жертвена животинска храна. Очевидно това е смесено население и да се определя то само като номади тюрко-българи, преселени от Приазовието, би било неточно. Приемайки априорно тази постановка, мнозина автори обясняват отсъствието на изявени номадски елементи в културата на населението на Първото българско царство и бързата и повсеместна поява на уседнали форми на бит и материална култура с липсата на природни условия за номадско стопанство в земите на юг от Дунав. Други обясняват това явление с ранната, извършена още в Източна Европа седентаризация на прабългарите, която те пренасят и на Долния Дунав [28]. В светлината на изложеното по-горе имаме основания да предполагаме, че доведеното от Аспарух (или заселено веднага след него) население не е изпитало необходимост да се приспособява към местните географски условия и да преминава поради липса на достатъчно пасища от

номадизъм към уседналост, тъй като то - в преобладаващата си част - ще е било вече уседнало. Но този тип икономика и бит е трудно да се припише на едно тюрко-българско население, което идва от степите на Приазовието, тъй като там останките от неговото пребиваване са краткотрайно обитавани станове, леки наземни жилища и изработена на ръка керамика. Такава е ситуацията през VI-VII в. [29] По-вероятно е, както допускат други автори, да се отнася за преселване на сравнително рано уседнала българска група, следи от която са установени в днешен Дагестан [30]. Тази възможност не може да се изключи, но не това не е било масовото население, което заселва първоначално днешна Североизточна България и Добруджа. Кавказките по произход керамични форми от Топола се срещат - поне засега - само там (котлите), а останалите типове съдове имат своите прототипи в черняховска и германска среда [31]. Дори да допуснем след Ст. Ангелова, че керамичният комплекс на Първото българско царство от VIII-IX в. носи много и силни дагестански традиции, важно е с оглед на нашата тема да се напомни, че тези традиции принадлежат на тамошното ираноезично население. Дали обаче то е било тюркизирано, в каква степен и в коя област - това са въпроси, на които можем да дадем както положителен, така и отрицателен отговор. Във всеки случай не разполагаме със сигурни данни за абсолютизирането на първата възможност, както това вече е наложено в литературата.

Разгледан по изложения начин, проблемът за произхода на прабългарите губи тюркската си окраска и насочва към издирване на корените на неславянското население на Първото българско царство сред потомците на източноевропейското иранско по произход население. Както показахме, частично тази възможност е била допускана и досега, но тюркизацията на това население се приема за безусловна, а за нея всъщност липсват директни данни. През VI-VII в. в Северното Причерноморие това население много преди идването си е имало продължителни контакти с друго, северно по произход население, което за разлика от него изгаря своите мъртъвци и естествено говори друг език. Тези контакти са продължили и през следващите столетия и повсеместното изчезване на иранския език показва, че е надделял славянският. Това дава основания да се допуска налагането на славянския още в периода преди разпадането на пенковската култура. Смесеното население, говорещо най-вероятно славянски език, е било подготвено за експанзията си на югозапад към долното течение на Дунав, както показват изолираните находища на пенковска керамика в редица ранновизантийски крепости [32]. Заставено да напусни малко по-късно масово поселенията си в Поднепровието най-вероятно в резултат от експанзията на хазарите, то е било удовлетворено от възможността да се постави под контрола на Аспаруховата дружина, съзирайки в нея гаранции за собствената си сигурност. Аспарух може би е довел (или увлякъл след себе си) много повече индоевропейци, отколкото тюрки и поради това попадналите в тази среда същински тюрки са сили принудени бързо да забравят родния си език. Тюркската традиция главно в своите духовни форми, административно-военни структури, имена и титли се е запазила сред управляващата върхушка, която ще е населявала предимно Плисковското поле. Масовото присъствие на собствено славянско и славянизирано иранско население по-убедително може да обясни някои широко известни, но неубедително тълкувани факти от ранната история на българската култура:

1. Повсеместната славянска топонимия в централната област на българската държава.

2. Славянските имена на столиците Плиска и Преслав.

3. Незначителните тюркски остатъци в българския език.
4. Безконфликтната биритуалност на българския погребален обред от VIII-IX в.
5. Бързата консолидация на българската народност, която е била налице далеч преди 865 г. и която официалното приемане на християнството само формално узаконява.

Погледнат от подобен ъгъл, въпросът за произхода на "прабългарите" (?) придобива нови възможности за преодоляване на стереотипите, които в нашата историческа наука са наложени още в периода между двете световни войни и някои от тях са още живи.

БЕЛЕЖКИ

1. Последна сводка у Д и м и т р о в, Д. И л. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 30 сл.
2. Това становище е отразено и в последното академично издание на историята на българските земи, срв. История на България. Т. II. С., 1981, с.60.
3. Б е ш е в л и е в, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981; Р а ш е в, Р. Дунавска България и Централна Азия. - Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т.6. С., 1987, с. 205-210.
4. Б а л а н, М., Б о е в, П. Археологически материали от некропола при Нови Пазар. -ИАИ, XX, 1955, с.347-370; Й о р д а н о в, И. Антропологически изследване на костния материал от раннобългарския масов гроб при град Девня. - ИКМВ, XII (XXVII), 1976, с. 171-213. Подобен характер имат предварителните изводи на д-р Сл. Чолаков от антропологического проучване на скелетите от двуобредния некропол при с. Караманите, Варненска област.
5. М л а д е н о в, Ст. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. - ГСУ, ИФ, XVII, 1920-1921, с. 286; История на български език (фототипно издание). С , 1979, с. 32-35.
6. Б о е в, Е. За предтюркското тюркско влияние в българския език - още няколко прабългарски думи. - Български език. XV, 1965, 1, с.16. Напоследък Б. Симеонов допуска древнотюркски произход на няколко селищни имена в Шуменско, но критиката още не се е произнесла за тези опити.
7. Б е ш е в л и е в, В. За разнородната същност на първобългарите. - Плиска-Преслав. Т. 2. С., 1981, с. 22.
8. Б е ш е в л и е в, В. Прабългарите..., с. 31 -32.
9. С м и р н о в, А. П. Волжские булгары. М., 1951, с. 10-12; М е р п е р т, Н.Я. О генезисе салтовской культуры. - КСИИМК, 36, 1951, с. 14 сл. А р т а м о н о в, М. Л. История хазар. Л., 1962, с. 82-83; С т а н ч е в, С т., И в а н о в, С т. Некрополът при Нови Пазар. С., 1958, с. 93; С т а н ч е в, Ст. Реалните върху релефа на мадарския конник. - В: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. С., 1956, с. 198-199; В а к л и н о в, С т. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 28-29.
10. А ф а н а с ъ в, Г.Е. Этногенетический аспект бургасской проблемы и археологический источник. - Вопросы этнической истории Волого-Донья в эпоху средневековья и проблема бургасов. Пенза, 1990. с. 3-5; К ы з л а с о в, И.Л. Новые данные о происхождении и распространении древнетюркской рунической письменности Евразии (доклад на III международна среща по прабългарска археология в Шумен, 1990 г, под печат).

11. Федоров, Г.Б., Полевой, Л.Л. Археология Румынии. М., 1973, с. 260-263; Ch. Bichir. Les sarmates au Bas-Danube. – Dacia. XXI. 1977, p.167-197.
12. Федоров, Г.Б., Полевой, Л.Л. Цит. съч., с. 263-276; Баран, В.Д. Черняхівска культура. Київ, 1981; Магомедов, Б.В. Черняховская культура Северозападного Причерноморья. Киев, 1987.
13. Федоров, Г.Б., Полевой, Л.Л. Цит. съч., с. 277-278.
14. Археология Украинской ССР. Т. III. Киев, 1986, с. 100-112.
15. Археология Украинской ССР, Т. III. с. 153-166; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. Киев, 1985, с. 85-92; Славяне Юговосточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990, с. 202 сл.
16. Срв. цит. в бел. 15 литература и още: Седов, В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. М, 1982, с. 19-28; Приходнюк, О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст.н.е. Київ, 1980; Об этнокультурной ситуации в Днепровском лесостепном пограничье во второй половине I тысячелетия н.е. - Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 108-124; Анты и пеньковская культура. - Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1989, с. 58-69.
17. Русанова, И. П. Славянские древности VI-VII вв. М.. 1976, с. 89.
18. Артамонов, М. И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. Вып. 15, 1970, с. 22-23: Этническая принадлежность и исторического значение на пастирската культура. -Археология, 1969, 3, с. 1 сл.
19. Березовець, Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури. - Археологія, 19, 1965, с. 47-67; Димитров, Д. Ил. По въпроса за гробните камери с трупозгаряне в ранносредновековните некрополи в Североизточна България и Добруджа. - ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 17; Ангелова, Ст. Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България. - ГСУ, ИФ, т. 74. 1982, с. 40 сл.; Ваклинов, Ст. Цит. съч., с. 31.
20. Артамонов, М. И. Этническая принадлежность..., с. 8.
21. Русанова, И. П. Цит. съч., с. 85-112.
22. Пак там, с. 92-93, рис. 33.
23. Пак там, с. 111, 112.
24. Археология Украинской ССР, с. 225-231.
25. Айбабин, А. И. Погребение хазарского воина. - Советская археология, 1985, 4, с. 191-197, рис. 7.
26. Вернер, Й. Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат, хан на българите. С., 1988.
27. Амброз, А. К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре - вопрос интерпретации. - Древности эпохи Великого переселения народов. М., 1982, с. 205-222.
28. Рашев, Р. Ускорено развитие на старобългарската култура. - Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Симпозиум славяни и прабългари. С., 1982, с. 95-96 и бел. 3; Станилов, Ст. Селища и аули (някои въпроси за преселението и усядането на прабългарите на Долния Дунав VII-VIII в.). - Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С, 1984, с. 100-103. Срв. и Гюзелев, В. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (IV-VII в.). - Археология, 1979, 4, с. 12-21.

29. П л е т н е в а, С. А. От кочевий к городам. М, 1967, с. 13-19.

30. А н г е л о в а, Ст. Цит. съч., с. 55 сл.

31. Пак там, с. 60-61.

32. П р и х о д н ю к, О.М. К вопросу о присутствии антов в Карпато-дунайских землях. - Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983, с. 180-191; Б о н е в, Ч. Анти и славини в Добруджа през VI в. - Руско-български връзки през вековете. С., 1986, с. 56-61.